

Két Bethlen Kata-dráma a XX. században

NÉMETH S. KATALIN

NÉMETH LÁSZLÓ: BETHLEN KATA

Amikor 1971-ben a Németh László életműsorozat kétkötetes drámagyűjteményének¹ első kötete végére illesztődött a *Bethlen Kata*-dráma, úgy tűnt, sokáig kell várnia, hogy a sokat emlegetett „papírszínházból” feltámadva valódi színpadra kerüljön. A bevezető tanulmány keserű soraiiban is csak néhány szót vesztegetett rá a szerző, színpadi előadásra alkalmatlannak ítéltetvén a drámát, s bemutatója helyett megírja a búcsút, *Az írás ördögét*. „1969 tavaszán... a *Bethlen Kata* nem volt jó — felekezeti viszályról szólt. Ilyen állapotban írtam meg *Az írás ördögét*.”² Még öt évet kellett várnia a darabnak, így megírása után majd negyven esztendővel szólalhatott meg először Veszprémben, majd az ország első színházában is.

Kevés Németh László-dráma keletkezéséről tudunk olyan sokat rögtön első forrásból, mint a *Bethlen Kata*-ról. Bár az életműsorozat későbbre keltezi, vele párhuzamosan íródott, egyes részleteiben nyilvánvalóan megelőzte a *Sziget Erdélyben* című tanulmány,³ amely nemcsak felfedezte a XVIII. századi írónőt a köztudat számára, hanem Németh László drámaírói módszerének is jelentős dokumentuma. A Bethlen Kata-téma iránti érdeklődést behatóan elemezte Hopp Lajos *Németh László és a régi magyarság*⁴ vizsgálatakor, a drámáról azonban nem tett említést. Éppen ezért anélkül, hogy a Hopp Lajos által megállapítottakkal vitába szállnánk, vagy mondanivalóját megismételnénk, csupán a Bethlen Katáról szóló dráma ismertetésére szorítkozunk, nem vizsgálva ismételten a téma jelentőségét Németh László életművében, hanem színpadi megnyilvánulásának lehetőségét és hatását kívánjuk elemezni.

A drámai terv érlelődéséről a felfedezés friss örömeivel számol be Németh László: „Amikorra a tanulmány végére jutottam: a szerelmi dráma felvonásai is készen voltak. Szebenben: leánykérés s az anya éjszakája; Rétenen: a két párt intrikái s az esküvő; Fehéregyházán: a térítgetés és az átok; majd a pestises pünkösdőn Isten győzelme s a szerelem haldoklása.

1. Németh László: *Szerettem az igazságot*. I–II. Bp. 1971.

2. Németh László: i. m. 22.

3. Németh László: *Sziget Erdélyben*. = *Németh László munkái. Az én katedrám*. Tanulmányok. Bp. 1969. 136–168.

4. Hopp Lajos: *Németh László és a régi magyarság*. ItK, 1959. 287–306.

Négy felvonás, a *Gyász* dráma-párja lesz”.⁵ Szerkezet és analógia készen áll az írói vallomás szerint, s a megvalósítás nem sokáig várat magára. A méltatlanul elfeledett erdélyi nagyasszony alakja sürgetően papírhoz kötötte az író, mert „ez a Bethlen Kata az én asszonyaimból való s ha nem, közénk költethető”.⁶ A téma gazdagsága trilógiát ígért, megvalósításáig csupán az ímént szerkezetileg vázolt négyfelvonásos első rész jutott el. Pedig micsoda lehetőségek rejlettek volna Németh László számára Bethlen Kata későbbi életének megjelenítésében! Hiszen az, amiből a négyfelvonásos dráma keletkezett, alig pár oldal az *Önéletírás* lapjain, s a levelezésben sem tesz ki az ebből az időszakból származó dokumentum egy tucatot. Gyér hát a forrás, s talán igaz, hogy az itt megjelenített Bethlen Kata — ha nem is való Németh László asszonyai közül —, de inkább oda költethető.

Valóban erőteljes költői fantázia kellett elképzelni a tizennyolc éves Bethlen Katát, megörökíteni a fiatal lány harcát, hiszen a felnőtt asszony hatása olyan erőteljesen érződik az *Önéletírás* lapjain, hogy alig érezhető ki belőle hajdani gyöngéd-dacos-szerelmes énje. (Nem hiába állapítja meg Sükösd Mihály a Bethlen Kata válogatás kísérőtanulmányában, hogy Németh László túl sokat lehel az általa életre keltett Bethlen Katába saját lelkéből.)⁷ A dráma olvastán úgy érezzük, Németh sokkal többet tud erről a megismerhetetlen nagyasszonyról, mint amennyit a tényszerű bizonyítékok alátámasztanak.

A dráma első felvonása a szebeni leánykérés jelenetét eleveníti fel. Az *Önéletírás*ban a szűkszávú keserves megállapításon túl — a soha eléggé meg nem siratható keserves házasságról — alig olvasható valami. Németh László szituációt teremt, jellemeket kreál, hogy a néhány eredetiben is idézett mondatnak háttérrel építsen.

A dráma Bethlen Kata és Köleséri Sámuelné pergő párbeszédével indul, az első döntési kényszernél ragadva meg a történet: a tatárok fenyegetése elől Szebenbe menekült Bethlen-família Haller László közelségében kerül szembe a házasság tervével. Kölesérinéről elismerően szól Bethlen Kata az *Önéletírás*ban: „minthogy igen okos és nagy tanácsú embernek tartották abban az időben, jóvallását igen bé szokták venni és követni” (XIII.). A házassági terv rögtön az első mondatokban előkerül, alig éreztetvén valamit Bethlen Kata sziklakeményiségéből, inkább csak a fiatal lány természetes vonakodását rajzolva meg. Németh László Bethlen Kata-konceptiójának egyik sarkalatos pontja, hogy Bethlen Kata maga is hajlott szíve szerint Haller László irányába, az író Kata alakjában az érzelmek és az eszmék harcát kívánja megrajzolni. Haller Lászlóról ugyan elismerően nyilatkozik Bethlen Kata az *Önéletírás*ban is: „mely házasságban férjem mind szép úri famíliájára nézve, mind pedig maga személyére nézve illendő és elegendő szerencse lett volna...” (X.), ezeket a sorokat szinte szó szerint viszonhalljuk a drámában is, azonban érzelmi megnyilatkozásának Haller

5. Németh László: *Sziget Erdélyben*. 138. Az idézett tanulmány: Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történelemből*. Pest, 1867.

6. Németh László i. m. 38.

7. Sükösd Mihály bevezető tanulmánya = Bethlen Kata önéletírása. Kiad. és bev. Sükösd Mihály. Bp. 1963. 16.

Lászlót illetően nincs nyoma az író írásában. Németh László drámáján végigvonul ez az érzelmi szál, súlyosbítva vele Kata konfliktusát, hiszen nemcsak vallása törvényei ellen vét, amikor Haller László felesége lesz, hanem érzelmileg is meghasonul, amikor a régi Erdély hagyományait őrizve elfojtja Haller László iránti vonzódását. A drámában szereplő asszonyok, Kölesériné és Bethlen Kata édesanyja is tanúi a fiatal lány érzelmeinek, s ezekre az érzelmekre támaszkodva próbálják Katát a házasság felé irányítani. Bethlenné/Haller Istvánné csupán kevélységnek látja Kata húzódozását, fel is világosítja Haller Lászlót Kata hajlandósága felől: „Az ilyen gyanús természetekre kötelességül kell rájuk mérni, amit szívük rejtekében mint gyönyörűséget remélnek”. Katára is rápirít, amikor nem akarja a gyűrűt elfogadni: „Tavaly Keresden elszámoltuk a vallásunkon levő ifjakat. Csak nevéttél. Senki rajta kívül színed változását nem okozta”. Ezek a motívumok, amelyek Bethlen Kata Haller László iránti érzelmét kívánják bizonyítani, természetes módon hiányoznak az *Önéletírásból*. Bethlen Kata, a vallási harcokban megkeményedett és megtört nagyasszony nem jeleníti meg fiatal lány önmagát.

Németh László volt az első, aki biztos kézzel jelölte ki Bethlen Kata helyét, a „közbeeső fok”-ot, a „Bethlen Miklós-féle ízes kálvinizmus és a Kazinczy-féle pallérozott felvilágosodás között”⁸. Ezen a közbeeső fokon Bethlen Kata vallásossága is új értelmet nyer. A hanyatló Erdélyben a rekatolizáció mind erőteljesebb előrenyomulása idején Bethlen Kata vallásában a régi hitet, a régi Erdélyt őrizte. Pietizmusa nem vádolható a bigottság vádjával, Bethlen Kata nem csupán magánéleti felekezeti viszály áldozata, hanem a régi és az új Erdély harcának sorsosa is. „Bethlen Kata az apai valláshoz ragaszkodott a régi Istenben, a régi Erdélyhez. A „más vallás”; a jövevény kultusz; a fejedelmi múlttal szemben az új fénnel kísértő Habsburg-világ” — írja Németh László a *Sziget Erdélyben* című tanulmányában.⁹ A drámában is sok apró mozzanat készíti elő Bethlen Kata vallásosságának szavakkal is megfogalmazott kifejezését. A szereplők közül Nádudvari Péter öreg prédikátor a megtestesítője a régi Erdély puritán kálvinizmusának. Kata Nádudvari prédikációit, magyarázatait hallgatva hitében nyer megerősítést, az őt érő rokon bántások ellen kemény öntudattal védi meg a református prédikátor tanait. Kölesériné éppúgy szóvá teszi Nádudvari Péter gyakori megjelenését, mint ahogy Borbála asszony sem szívesen látja házában a református papot. Borbála asszony, akinek második férje a katolikus Haller László apja volt, a gyakorlati élet követelményeihez alkalmazkodni tudó asszony. Ő már felmérte a vallási viszályok következményeit, saját példáján is bizonyítja Kata előtt, hogy előnyösebb lesz katolikus férjet választani. „Ahhoz a világhoz kell szabnunk magunk, amelybe Isten eltökélett szándéka behelyezett” — inti a makacskodó Katát. Ilyen drámai előkészítés után következik Kata vallási moráljának tételes megfogalmazása, az a mondat, ami soha nem került az *Önéletírásba*, de szeleme a mondat elhangzásának hitelességét sugallja: „De énnekem nem kell

8. Németh László: i. m. 156.

9. Németh László: i. m. 138.

ettől a mostani világtól még az oltalom sem, s ha kövenként szedik szét a régi Erdélyt, én az utolsó szegletkövön akarok gubbasztani és fohászzkodni". A Bethlen Kata és anyja közötti kemény szópárbajt csak sejtethetjük az *Önéletírásból*, visszaemlékezése papírra fektetésekor Kata asszony inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy kiszolgáltatottságát és engedelmisségét hangsúlyozza. Az anyai kitagadás fenyegető hatása nem maradt eredménytelen, „mit tudtam azért tenni, még visszaszólni is nem mervén, a gyűrűt elvevém”. (XIII.)

A második felvonás utolsó jelenetében Bethlen Kata nagybátyját, Bethlen Ádámot kéri a kéretlen jegyesség felbontására. Ezt a jelenetet az *Önéletírásnak* csupán egyetlen mondata örökítette meg. A drámában ismét eltolódik az érzelmi egyensúly, Bethlen Kata vonzódását emelve ki Haller László iránt. Leheletnyi féltékenység festi itt élenkebbre Bethlen Kata arcszínét, teszi izgalmasabbá a drámát. A második felvonás előtti feszültség egyfelől Kata érzelmi bizonytalanságából, másfelől konok hitéből táplálkozik.

A dráma első csúcsa és egyben kritikus pontja is Németh László szavaival a „kritikus éjszakának” nevezett leánykérés után az esküvő napja. A Bethlen-rokonságnak sikerült Kata kérésére a katolikus püspöki tilalmat kieszközölni az esküvő meggátlására. Ebbe a biztonságtudatba hasít bele váratlanul Haller László agyafúrt leleménye: egy „habókos” barátot kerít, aki még nem tud a gvárdián tilalmáról, így vállalkozik a hirtelen esküvői szertartás levezetésére. Mind az *Önéletírásban*, mind a drámában kevéssé meggyőző Bethlen Kata ellenkezésének hiánya. Kata ugyanis tudott az udvarhelyi gvárdián tilalmáról, mégsem kísérte meg, hogy a „tudatlan barátot” felvilágosítsa az esketési tilalom felől. Tiltakozásra csak annyi ereje maradt Bethlen Katának, hogy a hirtelen támadt ceremónián ne mondja végig a vallása ellen való fogadalmat. Az *Önéletírásban* az ellenkezés hiányát így indokolja a visszaemlékező nagyasszony: „Mindaddig én el nem tudtam azt hitetni magammal, mert gyermekségemtől fogva irtóztam a pápista vallástól. . .” (XVII.) Bethlen Kata érzelmi gyöngesége azért inkább a drámában feltűnő, ahol magunk előtt látjuk, ahogy csak egy szó választaná el a nem kívánt házasság meghiúsításától. Ennek az egy szónak a hiánya viszont éppen Németh László Bethlen Kata-felfogását támasztja alá: az érzelmi vonzódást Haller Lászlóhoz. A jelenet előkészítése mind izgalmasságát tekintve, mind humorát nézve kiviláglik a dráma sápadt, komor fényéből. Az udvarhelyi barát alakjával némi humort csempész Németh László a vallási viszályt megörökítő dráma lapjaira, az izgalmat pedig a gvárdián emberének megjelenése fokozza. Nem csupán Kata egyetlen tiltakozó szava állíthatná meg a tiltott esketést, hanem a megérkezett püspöki tilalom is, ha eljutna az esketésbe belefogott baráthoz. A harmadik „felmentést hozó” személy Bethlen Ádám úr már későn érkezik, ő még az eljegyzés felbontásának szándékával jelenik meg, de már csak Haller Lászlónét köszönheti.

A „felemás házasságnak” hétköznapjait festi a dráma harmadik felvonása. Mindaz a súrlódás, ami a vegyes vallású házaspár között előfordulhat, felmerül Bethlen Kata és Haller László házasságában is. A gvárdián ijesztőtérítő szándékával indul a dráma, hitelesen elevenítve meg az *Önéletírásban*

elbeszéli párviadal történetét. A vita pergőbbé tétele érdekében Németh László nem idézi szó szerint a Bethlen Kata által leírt válaszokat, de az érdekesebb fordulatokat ő is megőrzi. A második jelenetben a vegyes vallású házaspár közötti viszályokról két módon is képet kaphatunk: Bethlen Kata anyjának meséli el Haller László megváltozását, Haller László megjelenése pedig a házaspár mindennapjaiba ad bepillantást. Németh László itt megváltoztatja Bethlen Kata életének eseményi időrendjét. Az *Önéletírás* nem szól Borbála asszony látogatásáról, és Haller László ellenséges magatartása is csak nevelőanyja halála után mutatkozik meg. A drámában Haller né beszélgetése leányával és vejével előkészíti Haller László és Kata nagy összecsapását, hangulatilag megteremti a házaspár közötti feszültség kirobantását. A dráma legsúlyosabb jelenete Kata és László összecsapása, miután Haller Lászlót rokonai a várandós asszony megtérítésére hangolják. Az események összevonásából következik, hogy az *Önéletírás*ban Kata asszony már gyermekeit emlegeti, a drámában viszont a döntő összeütközéskor még csak első gyermekét várja. Németh László igazi drámai helyzetet teremt a harmadik felvonás végére időzítve Bethlen Kata félelmetes átkát, amit szó szerint idéz az *Önéletírás* lapjairól: „Én pedig arra kérem az ő Irgalmasságát, hogy esztendő ilyenkorra legyünk elválva egymástól, végyen le az Isten vagy engemet, vagy kegyelmedet...” (XXIII.). Bár az *Önéletírás*ban a summázó mondat már a jövőre utal — „melyet a nagy irgalmasságú Isten meg is cselekedett” — éppen itt oldja fel Bethlen Kata a feszültséget, elbeszélve Haller László és rokonsága összeszövetkezésének történetét, majd a novellának is kitűnő humoros barátgúnyolás esetét iktatja az események sorába.

Németh László drámájának harmadik felvonása a kettős átok félelmes súlyával terhelten hullajtja le a függönyt, és hangulati könnyítésre immár nincsen mód. A negyedik felvonás rövid összegzése az író szerint „a pestises pünkösdőn Isten győzelme és a szerelem haldoklása”¹⁰. A dráma nyitó képében Haller László már pestistől fertőzötten fekszik, és a cselédség sorra szökik el a járvány sújtotta házból. A lázalmából fel-fel riadó László mellett megjelenik Kata asszony és egy sok halált látott nemesasszony társaságában tesz tanúságot erkölcsi helytállása, kitartása, bátorsága felől. Haller László haldoklásával éled fel Bethlen Katában a szerelmes féltés és az átok súlya; keménysége, hite azonban erősebb az érzelmeinél. A katolikus férjjel saját református vallása szerint mondatja el az utolsó imádságot. Az *Önéletírás* nem sokat mutat fel Kata lelkiismeretfurdalásos gyötrelmeiből — „megholt minden pápista ceremónia nélkül. És így a könyörülő Isten az én szívemnek mélységes keserűségéből lett kívánságomat megteljesítette, tőle világi életemet elválasztotta. Elhitetem magammal, hogy őtet is az Isten a maga színének látásával megörvendeztette” (XLIII.). A dráma zárómondata már egy új Bethlen Katát előlegez, azt a hitében megerősödött, immár önálló életet kezdő nagyszonyt, aki majd képes lesz Erdélyben szigeteket teremteni. Azt a Bethlen Katát, aki Haller László halálos ágyánál tudja, hogy hitének szabadságát nyerte vissza egy emberélet árán.

10. Németh László: i. m. 138.

Bár Németh László behatóan foglalkozott Bethlen Kata életének további történéseivel, érdeklődéséről, az önállóvá vált Bethlen Katáról alkotott fel fogásáról már nem tudósít a dráma. A töredékben maradt, tervezett trilógia nem tudja hát felmutatni azt az összetett érzelemvilágot, azt az antik hősnők mértékével mérhető végletességet, ami Németh Lászlót Bethlen Kata írásainak tanulmányozása közben megragadta. A „fekete ruhában fehér ragyogás” azonban így is betölti a dráma lapjait, a játékos fiatal lány Bethlen Kata, kit Tamási népéhez közelinek érzett Németh, és az átokban megnemesedő tragikus, kiben a szofoklészi hősnők erdélyi rokonát látta, élő alakká válik, erőteljes hordozójává a Németh László-i eszményeknek.

A *Sziget Erdélyben* Németh Lászlónak egyik legkedvesebb írása, s hogy a dráma is hasonló féltéssel, szeretettel íródott, arról a *Szerettem az igazságot* gyűjteményes kötet előszava tesz bizonyosságot: „A trilógiának szánt Bethlen Kata, melynek csak az első részét írtam meg, egy erdélyi Antigoné akart lenni. Mily hálás nőszerep lesz ebből, számítgattam, ha egy női Tímár Józsefet talál. Ez azonban nem segített azon, hogy a 39-es év németellenességét a 18. század protestáns—katolikus ellentétéből kelljen a közönségnek kihámozni”¹¹. A németellenes tendencia valóban kevésbé kap kifejezést a Bethlen Kata-drámában, sokkal élénkebben rajzolja fel Németh László kedvelt hősről szóló tanulmányában a politikai helyzetet. Itt már közvetlenül, saját életére alkalmazott megfogalmazásban is olvashatjuk a gyermekeit halálba kívánó Bethlen Kata érzéseinek árnyalt felfejtését, a szigetteremtés koncepciója pedig — amint azt Hopp Lajos idézett tanulmányában elemezte — Németh László politikai különállásának áttételes kifejezése is volt.

Aktuális érvényű megfogalmazását olvashatjuk Tarján Tamás kritikájában, mely szerint Bethlen Kata „erkölcsileg hitelesített kívülállása jelenidejű érvényű a tessék-lássék- és divat-kivonulások idején”¹².

A dráma konfliktusteremtő erején és a jellemek plasztikus rajzán túl szólni kell még Németh László drámai nyelvének archaizmusáról. Említettük már, az eredeti szövegből csak ritkán idéz szó szerint az író, nem a prózai mű színpadra szánt adaptációja volt a célja, hanem az azt kiegészítő, élővé tevő önálló dráma megteremtése. Németh mértékkel és helyesen alkalmazza az archaikus kifejezéseket, szókapcsolatokat, a frappáns párbeszédék sem veszítik el történeti hitelüket. Az *Önéletírásból* átvett mondatok időnként kiütőköznek a dráma szövetéből, de ezt inkább eltérő mondatszerkezetük okozza, mintsem az eredeti szöveg és Németh drámai nyelvének diszharmóniája. Az *Önéletírásban* és a levelezésben sem található archaikus kifejezések esetében is gondosan ügyel az író, hogy a korabeli erdélyi nyelvben is megtalálható, aktívan élő kifejezéseket iktasson a drámába. Itt olvashatjuk csupán így hogy Bethlen Kata azt állapítja meg férjéről: „Tán Haller János-sal volt kocódása”. A Rákóczi-szabadságharc utáni időkről is sajátos kifejezéssel szól a drámabeli Bethlen Kata: „Akkor még friss volt a Rákóczi-mozgalmak sebén a túr”.

11. Németh László: *Szerettem az igazságot*. 11—12.

12. Tarján Tamás = *Kritika*, 1975. 5. 26—27. Németh László drámájának színpad. bemutatásával foglalkozó jelentősebb kritikák: Bányai Gábor = *Új Tükör*, 1977. 12. 28.; Illés Jenő = *Film, Színház, Muzsika*, 1977. 12. 11.

A biblikus képek a XVIII. századi Erdély közbeszédének természetességével szövődnek a dráma nyelvébe. Az *Önéletírás*ban előforduló kedvelt bibliai képet ezúttal Bethlen Kata anya szövi beszédébe, özvegyi állapotának történetét festve: „Úgy maradtam, mint megszedett szőlőben a kunyhó”. De Bethlen Kata fohászai is a XVIII. század erőteljes nyelvén szólnak a „szíveket és veséket vizsgáló Isten”-hez.

KOCSIS ISTVÁN: ÁRVA BETHLEN KATA

A Bethlen Kata-i életsors sajátos értelmezését valósítja meg Kocsis István monodrámája.¹³ A monodráma műfajából következően nehéz feladat nem elsősorban a megelevenítőt (a színésznőt) és a befogadót (a közönséget) sújtja, hanem magát az író.¹⁴ Mert tény ugyan, hogy Bethlen Kata *Önéletírás*ában megvalósította az egyszemélyes műfajt, végig saját hangján vall önmagáról, másokról, a világról, Kocsis Istvánnak azonban ezt a szöveget úgy kellett színpadra állítania, hogy az élőbeszéd hitelével álljon elénk, közölve minden információt, de mentesen a túlmagyarázásról. Látni fogjuk, hogy ez nem is sikerült minden esetben, főleg azoknál a részeknél nem, ahol a szerző — valószínű a mai néző egyébként jogos ismerethiányára alapozva — túlbeszélte alakját, didaktikussá, feleslegesen bőbeszédűvé teszi Bethlen Katát. A dráma legelőbb részei mégis azok a — valóságban meg nem történő, de virtuálisan jelen levő — színváltozások, amikor nem a klasszikus monológ uralja a színpadot, hanem a feltételezett dialógusok egyik fele. A darab háromnegyed részében Bethlen Kata nem önmaga előtt beszél, nem önmagával társalkodik, hanem ellenfeleivel hadakozik, ki nem mondott kérdésre válaszol, vitázik vagy éppen udvariasan társalog. A szövegbe iktatott hiteles Bethlen Kata-levelek ugyancsak ezt a hangsúlyt erősítik, bennük a mással való érintkezés, a szöveges kontaktus lehetőségét villantva föl.

Kocsis István — Németh Lászlóval ellentétben — nem egy szeletét kívánta színpadra állítani Bethlen Kata sorsának, hanem a közel negyven évet átfogó életpályát a maga sokrétűségében kísérelte meg fölmutatni. Ez a tömörítés, ami hatvan oldalba sűríti negyven év minden keservét és örömet, megadja a dráma ritmusát, és nem enged lehetőséget felesleges mondatok beiktatására, üresjáratokra. Ugyanakkor hatalmas feladat elé is állítja a Bethlen Katát életre keltő színésznőt. Miként Németh László művében, itt is a legkevésbé sikerül a fiatal Bethlen Kata megelevenítése; Kocsis István messzemenően támaszkodik az írott forrásokra, műve alcíme szerint is drámáját az *Önéletírás* és a levelezés alapján szerkesztette meg, ezért érthető, hogy források híján a fiataalkori Bethlen Kata-alak hiteltelenné válik. A dráma kulcskérdése és Kocsis István célja, hogy Bethlen Kata hitét,

13. Kocsis István: *Bethlen Kata*. = Kocsis István: *A nagy játékos*. Bp. 1976. 297–360.

14. Kocsis István drámáiról, főként a monodráma színpadra vitelének problémáiról: Berkes Erzsébet: *Kocsis István drámái*. = *Színház*, 1976. 4. 8–12. és Tarján Tamás: *Egy drámatípus lehetőségei*. = *Napjaink*, 1976. 12. 8.

annak alakulását megmagyarázza, a mai nézőpontból is érthetővé tegye. A monodrámából leszűrhető következtetés szerint Kocsis három fázisban eleveníti meg Bethlen Kata hitét, és megközelítésmódja jellegzetesen a huszadik századi olvasó, néző értelmezési törekvése, akinek Bethlen Kata buzgó vallásossága már problematikussá válik és megmagyarázásra szorul. A fiatal Bethlen Kata, aki még házassága előtt áll, feltétlen és engedelmes hívő, ám éppen az a jókedélyű, minden tekintetben egészséges fiatal lány, akit Kocsis a színpadra állít, nem testesítheti meg a református vallásban élete célját és értelmét látó Bethlen Katát. Az *Önéletírás* tanúsága szerint és ez következik Bethlen Kata későbbi magatartásából is, sokkal tragikusabb számára egy másvallásúval kötendő házasság lehetősége, hogysem azt játékos tréfálkozással, a Haller Lászlóval folytatott évődéssel hihetővé lehetne tenni. Kocsis úgy kívánja feloldani az ellentmondást, hogy Bethlen Katából nem a feltétlen engedelmességet és hitet emeli ki, hanem a református konokságot, amely élet minden eszközzel védelmezi saját jogait és hitét. Így sikkad el aztán a kitagadási motívum, ami pedig minden kétséget kizáróan egyedüli magyarázója lehet Kata megalkuvásának és kerül előtérbe a szabad lelkű református lány büszkesége és furfangja. Ugyanakkor Kocsis István sem hagyja ki azt a lehetőséget, hogy Bethlen Kata valóban vonzó-dott Haller Lászlóhoz, de messze túl merészkedett azon az érzelmi szinten, ami Bethlen Kata mondataiból, ha rejtetten is, kiolvasható.

Bethlen Kata hitének második fázisa Haller László halálakor nyilvánul meg első ízben, amikor úgy érzi, hogy súlyos átka megfogant és férjét ragadta el a pestis. Németh László szerint Bethlen Kata itt nyeri vissza szabadságát, ha egy élet árán is, és fordul hálaadó szívvel Isten felé. Kocsis István értelmezésében nem sokkal ez után, gyermeke halálakor jelenik meg először a drámában az Istennel perlekedő lélek. Az Istennel szembeszálló, Istent káromló alakot természetesen ő sem meri színpadra állítani — ez már Bethlen Kata szellemének meghamisítása lenne — azonban logikai bravúrral magyarázza meg az elkeseredésének köszönettel hangot adó magatartás változását: „Mert az embernek annál azért erősebbnek kell lennie, semhogy szabadjára eressze az ő káromló szavait... Az ember, amikor csak káromlásra, átkozódásra nyílna a szája, szorítsa össze a fogait és hallgasson... Hallgasson, mert ő erős... A mindenható Isten is bizonyára azt figyeli rajta, elég erős-e? ... De megfulladt az ember, ha hallgat. Nem megy le a torkán egy maréknyi levegő sem, ha hallgat... A hallgatáshoz emberfeletti erő kell, nem adatott meg az embernek a hallgatás... Hát ha az ember nem elég gyenge ahhoz, hogy káromolja a teremtőjét, a hallgatáshoz pedig nem elég erős, köszönjön akkor... Köszönje meg, hogy marokra fogták vaskezek az ő belső részeit, a köszönő szó beprésl az ő tüdejébe annyi levegőt, hogy lélegezni tudjon... Köszönöm Istenem, hogy magadhoz vettél az én legkedvesebb gyermekeimet...” A gyermekeit halálba kívánó Bethlen Katát a hitében való kételkedésig, Isten káromlásának gondolatáig a legmélyebb anyai elkeseredés sem ragadhatta el. Kocsis István viszont a továbbiakban is ezt az Istennel perlekedő, lázadó lelket állítja színpadra, aminek vannak ugyan előzményei az irodalomban, az önmaga igazát kereső, Istent megérteni akaró küzdelem nem egyedülálló korábban sem, de nem Bethlen Kata jelleméből fakad. Kocsis István értelmezésében Bethlen Kata nem

megnyugszik az isteni ítéletben, a ráért szenvedésekben, hanem szüntelenül megérteni, magyarázni kívánja Istent. Az isteni büntetéssel szemben e kétségbeesett tehetetlenség szava, hogy harcol igazáért, még Istennel szemben is. A feltétlen hívó Bethlen Kata soha nem juthat el — még gondolatban sem — olyan mondatokhoz, hogy „az ember visszanyerte Istentől az ő teljes szabadságát. Nincs többé felette Istennek törvénye”. Ez már az első rész zárópontján hangzik el, amikor Bethlen Kata elvesztve gyermekeit, hozzákezd a saját világ kialakításához. A „sziget Erdélyben” azonban korántsem volt olyan tudatos és főleg nem az isteni törvényekkel szembe szálló, mint ahogy Kocsis István állítja. A harmadik fázis már, aminek igazolására épül az egész második rész, Bethlen Kata hitének átalakulása, ahol a feltétlen engedelmségből, majd az isteni igazságszolgáltatást megérteni, megmagyarázni akaró kétkedésből felnő egy határozott jellem, aki Isten fölé kíván emelkedni.

A második rész a dráma szerkezetileg legszebben felépített jelenetével kezdődik, amikor Bethlen Kata népi siratók hangján sorolja el a ráért szenvedéseket, siratja el elvesztett gyermekeit és második férjét, Teleki Józsefet. Ez a keserves sirató azonban már az Istennel szembeforduló nagyasszony hangja, aki nem fogadja el az isteni büntetést, hanem számonkér: „Mindenható Isten, igazold magad énelöttem...” *Önéletírásában* egyszer merészkedik túl Bethlen Kata az önmaga szabta korlátokon, akkor is kárhoztatja magát veszedelmes gondolatáért: „néha forgott oly veszedelmes gondolat szívemben, hogy az Isten sem vigasztalhat már meg engemet e világban”. (CXXII.) A drámában azonban Isten eddig engedelmes szolgálóleánya, a feltétel nélkül hívó és a büntetésben megnyugvó Bethlen Kata az isteni törvényeket felülvizsgálni, megérteni akarja. Akkor, és csak akkor tud ismét fejet hajtani, ha megérti, mi az oka a ráért büntetésnek, meddig és miért növekszik szenvedéseinek súlya. Bethlen Kata nyíltan megfogalmazza feltételeit: „de amíg hitemet nagy akarásidban nem erősítetted meg, nézd el nekem, ha nem rendelem magam alá én sem a Te védtelen törvényeidnek”. Saját törvényeinek kialakítása, az ő külön kis világának megszervezése áll továbbá a dráma középpontjában, beszámolva Bethlen Kata udvartartásáról, a tudományok iránti érdeklődéséről és a kis Bethlen Sámuel és Bod Kati neveltetéséről. A gyakorlati élet számtalan területén helyét megálló asszony alakja már sokkal hitelesebbre sikerül, még akkor is, ha aki előttünk áll, nem a tizennyolcadik század kegyes-vallásos nagyasszonya, hanem korunk erkölcsi kérdéseinek múltba vetített megfogalmazója. Az isteni törvényeken felülemelkedni tudó, saját törvényeit megalkotó és azt védelmező ember típusában korszerű nőalakot állított színpadra Kocsis István. Értelmezése végső kicsengését a monodrámát záró, Istenhez szóló, de rajta túllépő Bethlen Kata szavaiból érthetjük ki, amikor az ember teremtette kis világot szilárdabbnak, hatalmasabbnak hiszi Isten törvényeinél: „továbbra is a nagy teljességen tartom szemeimet, és akarom, akarva akarom, hogy az én magam építette jelentéktelen világom ama másik világ fölé, elérhetően magasságokig nőjön...” Kocsis István elszakad a történeti alaktól, Bethlen Kata ürügyén egy olyan erkölcsi magatartást kíván előtérbe helyezni, amelynek napjainkig szóló aktualitását éppen az erkölcsi magatartás modern értelmezésében mutathatjuk fel — Berkes Erzsébet

tömör megfogalmazását alkalmazva — miszerint, „a szabad akarat perel itt a mindent meghatározóval, az evilági és túlvilági mérték urával... Perel istennel — a sorssal — az erős lélek, a dolgát mindig újrakezdő ember szép bizonyosága”.¹⁵

ZWEI KATA BETHLEN-DRAMEN AUS DEM 20. JAHRHUNDERT

S. K. NÉMETH

Der Aufsatz vergleicht die Dramen von László Németh (1901—1975) und István Kocsis (1940—). Kata Bethlen (1700—1759) die letzte bedeutende Repräsentantin des adeligen Selbstbiographieschreibens und hervorragende Persönlichkeit der Frauen vom 18. Jahrhundert hat die Autoren zu ihren Werken inspiriert. László Németh stellt das Schicksal des jungen Mädchens auf die Bühne, István Kocsis schreibt ein Monodrama, in dem er auch die autobiographischen Äusserungen der Schriftstellerin verwendet. Beide Werke wurden vor Kurzem in Budapester Theatern aufgeführt. Der Aufsatz versucht neben dem Erörtern der beiden Dramen auch den Gründen der Aktualisierung nachzugehen.

15. Berkes Erzsébet i. m. 10. Kocsis István drámájának bemutatójával foglalkozó kritikák: E. Fehér Pál = *Népszabadság*, 1974. szept. 5. 7. Kacsir Mária = *A Hét*, 1975. 37. 6.; Kántor Lajos = *Utunk*, 1975. 37. 7.; Mátrai-Betegh Béla = *Magyar Nemzet*, 1975. szept. 7. 11.; Nagy Péter = *Kritika*, 1975. 10. 31.; Rajk András = *Népszava*, 1975. szept. 4. 5. A dolgozat egy 1978-ban készült hosszabb tanulmány része, ezért a későbbi bemutatók kritikáit nem vehette figyelembe.